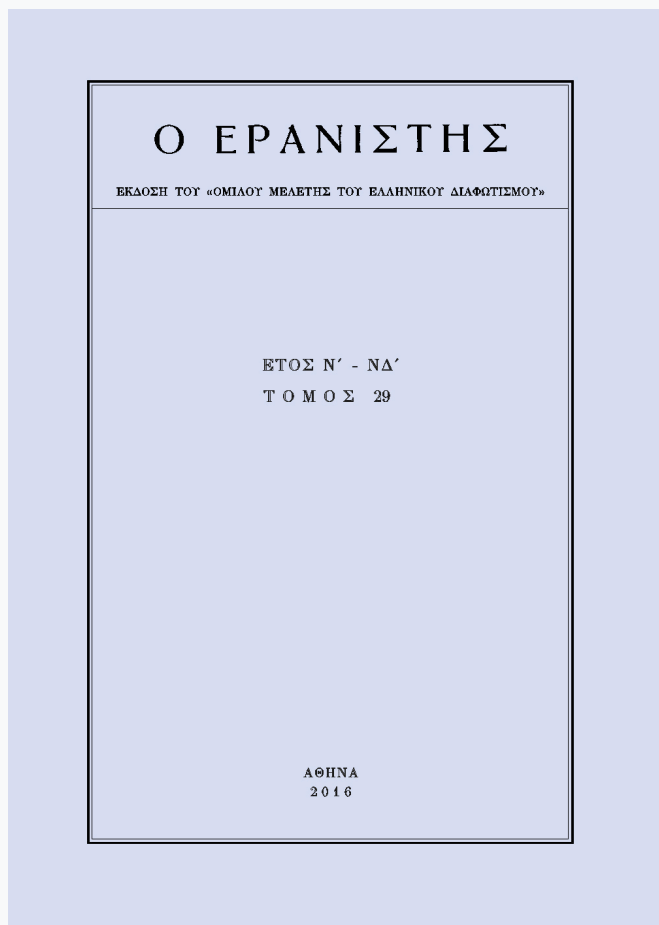

Ο Ερανιστής

Τόμ. 29 (2016)

Κοραής και Michaelis: Η δημοκρατία της γλώσσας

Αλεξάνδρα Σφοίνη

doi: [10.12681/er.21066](https://doi.org/10.12681/er.21066)

Copyright © 2019, Αλεξάνδρα Σφοίνη

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Σφοίνη Α. (2019). Κοραής και Michaelis: Η δημοκρατία της γλώσσας. *Ο Ερανιστής*, 29, 229–255.
<https://doi.org/10.12681/er.21066>

ΚΟΡΑΗΣ ΚΑΙ MICHAELIS: Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

ΤΟ 1760 ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ ΣΤΟ ΒΕΡΟΛΙΝΟ το δοκίμιο του Johann David Michaelis¹ *Beantwortung der Frage von dem Einfluss der Meinungen eines Volkes in seine Sprache, und der Sprache in die Meinungen*, το οποίο είχε βραβευτεί την προηγούμενη χρονιά από την Ακαδημία του Βερολίνου. Το βιβλίο μεταφράστηκε σχεδόν αμέσως στα γαλλικά με τίτλο *Influence des opinions sur le langage, et du langage sur les opinions* (Βρέμη 1762),²

---

1. Ο Johann David Michaelis (1717-1791) γεννήθηκε στη Χάλλη (Halle), όπου και σπούδασε. Ακολουθώντας τα βήματα του πατέρα του, έγινε λέκτορας θεολογίας, ενώ αργότερα θα μεταβεί στη Γοττίνγη (Göttingen) όπου θα παραμείνει ως καθηγητής φιλοσοφίας. Χρημάτισε γραμματέας της Βασιλικής Ακαδημίας Επιστημών της Πρωσίας, ενώ το 1789 εκλέχτηκε μέλος της Royal Society του Λονδίνου και της Académie des Inscriptions et Belles Lettres του Παρισιού. Το έργο του είναι πολύπλευρο. Μετέφρασε την *Clarissa* του Samuel Richardson, τη Βίβλο, έγραψε γραμματικές και λεξικά ανατολικών γλωσσών (εβραϊκά, αραβικά, συριακά, χαλδαϊκά), ηθική και δογματική θεολογία, φιλοσοφία, ιστορία, γεωγραφία, επιστήμες· βλ. Johann David Michaelis, *Lebensbeschreibung von ihm selbst abgefasst, mit Anmerkungen von Hassencamp. Nebst Bemerkungen über dessen literarischen Charakter von Eichhorn, Schulz und dem Elogium von Heyne*, Λειψία 1793. Εκτός από τη φιλοσοφία, οι ιδέες του Διαφωτισμού διαπερνούν τη σκέψη και το έργο του Michaelis και σε άλλους τομείς, όπως το δίκαιο όπου εισηγείται εξανθρωπισμό και εξορθολογισμό των ποινών· βλ. Friedrich Schaffstein, *Johann David Michaelis als Kriminalpolitiker. Ein Orientalist am Rande der Strafrechtswissenschaft*, Göttingen 1988. Από την άλλη πλευρά, τοποθετήθηκε εναντίον των Εβραίων ως ξένης φυλής· βλ. Anna-Ruth Löwenbrück, *Judenfeindschaft im Zeitalter der Aufklärung. Eine Studie zur Vorgeschichte des modernen Antisemitismus am Beispiel des Göttingen Theologen und Orientalisten Johann David Michaelis (1717-1791)*, Φρανκφούρτη, Peter Lang, 1995.

2. *De l'influence des opinions sur le langage, et du langage sur les opinions. Dissertation qui a remporté le prix de l'Académie Royale des Sciences et belles lettres de Prusse, en 1759. Par M. Michaëlis, Conceiller de Cour de S. M. Britannique, Professeur en Philosophie, et Directeur de la Société Royale de Gættingue. Traduit de l'Allemand. A Breme, chez George Louis Förster. MDCCLXII.* Η μετάφραση που έγινε από τον Johann Bernhard Mérian, γραμματέα της Ακαδημίας του Βερολίνου, και τον A. P. Le Guay de Prémontval, χαιρετίστηκε με ενθουσιασμό από τον

και στη συνέχεια στα αγγλικά και στα ολλανδικά.³ Η γαλλική μετάφραση παρουσιάζει μεγαλύτερο ενδιαφέρον για μας, επειδή τη χρησιμοποίησε ο Κοραής.

Αλλά ας δούμε καταρχάς περί τίνος πρόκειται. Έργο ενός εκπροσώπου του γερμανικού ορθολογισμού στην παράδοση του Leibniz και του Wolf, το δοκίμιο του «απείθαρχου του Göttingen» πραγματεύεται το κρίσιμο ζήτημα της σχέσης ανάμεσα στη γλώσσα, τη σκέψη και την κοινωνία.⁴ Το ενδιαφέρον του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού επικεντρωνόταν στο ζήτημα της προέλευσης και της ιστορικότητας των γλωσσών,⁵ στο οποίο η θεωρία του Condillac περί αισθησιοκρατίας (*sensualisme*) έδινε μια ρηξικέλευθη απάντηση.⁶ Ο Michaelis, ενήμερος για τη θεωρία του Condillac, η οποία είχε προσφάτως γίνει γνωστή στη Γερμανία,⁷ παρα-

---

d'Alembert. Στον πρόλογο διευκρινίζεται ότι ο ίδιος ο συγγραφέας έλεγξε τη μετάφραση, στην οποία έκανε ορισμένες προσθήκες.

3. Για τις μεταφράσεις του δοκιμίου του Michaelis, βλ. Avi S. Lifschitz, «Translation in theory and practice: The case of Johann David Michaelis's prize essay on language and opinions (1759)», *Cultural Transfer through Translation: The Circulation of Enlightened Thought in Europe by Means of Translation* [Internationale Forschungen zur Allgemeinen und Vergleichenden Literaturschaft 131], επιμ. Stephanie Stockhorst, Άμστερνταμ/Νέα Υόρκη, Rodopi, 2010, σ. 29-44.

4. Βλ. τον πρόλογο του Herbert E. Brekle στο Johann David Michaelis, *De l'influence des opinions sur le langage et du langage sur les opinions*. Nouvelle impression en facsimilé de l'édition de 1762 avec un commentaire par Helga Manke et un préface par Herbert E. Brekle, Στουτγάρδη 1974, σ. VII-IX. Το δοκίμιο, που στην εποχή του προκάλεσε θόρυβο, λησμονήθηκε παρά τις επιδράσεις του στον Herder και στον Humboldt· βλ. Raoul N. Smith, «The Sociology of the language in Johann David Michaelis's Dissertation of 1760», *Journal of the History of the Behavioral Sciences* 12 (1976), 338-346.

5. Βλ. Daniel Droixte, *La Linguistique et l'appel de l'histoire (1600-1800). Rationalisme et révolutions positivistes*, Γενεύη, Droz, 1978, ιδίως το κεφάλαιο «Langage et origine», σ. 34-224.

6. *Condillac et les problèmes du langage*, επιμ. Jean Sgard, Γενεύη, Slatkine, 1982.

7. Στη Γερμανία με το ζήτημα είχε ασχοληθεί ο Pierre Louis Moreau de Maupertuis, πρώτος πρόεδρος της νεοσύστατης Ακαδημίας του Βερολίνου, στα δοκίμια του *Réflexions philosophiques sur l'origine des langues et la signification des mots* (1752) και *Dissertation sur les différents moyens dont les hommes se sont servis pour exprimer leurs idées* (1756), καθώς επίσης ο Formey και ο Süssmilch· βλ. Raoul N. Smith, «The Sociology of the language in Johann David Michaelis's Dissertation of 1760», ό.π., σ. 341.

πέμπει στα έργα των φιλοσόφων που ασχολούνται θεωρητικά με το ζήτημα της γένεσης και της εξέλιξης της γλώσσας (δηλαδή στον Wolf, στον Leibniz και στον Condillac), από τα οποία έχει αντλήσει τις ιδέες του.⁸

Το δοκίμιο διαιρείται σε τέσσερα μέρη. Στο πρώτο μέρος («Για την επίδραση των γνώμων στη γλώσσα») ο Michaelis επισημαίνει το γεγονός ότι δεν εκφράζονται όλες οι γνώμες στη γλώσσα, αλλά μόνον όσες είναι προϊόν κοινής συμφωνίας της γλωσσικής κοινότητας: η γλώσσα είναι «μια Δημοκρατία, όπου η θέληση της πλειοψηφίας αποφασίζει για τη χρήση» και ο Οράτιος μας λέγει ότι στις γλώσσες υπέρτατος Νόμος είναι η χρήση.¹⁰ Ωστόσο, η δημοκρατική λειτουργία της γλώσσας δεν αποκλείει τη ρύθμιση των κανόνων από τους πεπαιδευμένους. Αυτό συμβαίνει όταν οι γνώσεις διαδίδονται σε ένα έθνος, οπότε ο λαός ιδιοποιείται τις εκφράσεις των σοφών και το αντίστροφο, όπως στην αρχαία Ελλάδα (ιδίως στην Αθήνα) αλλά και στη Γερμανία, όπου η φιλοσοφία του Wolf εισάγει νέες λέξεις και σημασίες στη γλώσσα χωρίς να αποκλείεται μια μεμονωμένη έκφραση ενός ιδιώτη να διαδοθεί από στόμα σε στόμα. Αλλά το χάρισμα της δημιουργικότητας χαρακτηρίζει κυρίως τους κλασικούς συγγραφείς, τις γυναίκες και τον λαό.

Στο δεύτερο μέρος του δοκιμίου («Για την ευνοϊκή επίδραση των γλωσσών στις γνώμες») ο Michaelis κάνει λόγο για επιτυχείς ετυμολο-

8. *De l'influence des opinions sur le langage*, ό.π., σ. 68. Πβ. Ulrich Ricken, «Sprachtheoretische Positionen und Entwicklungen in der deutschen Aufklärung», *Sprachtheorie und Weltanschauung in der europäischen Aufklärung*, Βερολίνο, Akademie-Verlag, 1990, σ. 246.

9. *De l'influence des opinions sur le langage*, ό.π., σ. 7-21 («Première section. Des influences des opinions d'un peuple sur le langage»). Ανάλυση του πρώτου μέρους, βλ. στο Johann David Michaelis, *De l'influence des opinions*, ό.π., σ. XXXII-XXXVIII.

10. *De l'influence des opinions sur le langage*, ό.π., σ. 8. Στο ζήτημα της χρήσης ως φυσικού νομοθέτη της γλώσσας θα επιμείνει και ο Beauzée: «L'usage n'est donc pas le tyran des langues; il en est le législateur naturel, nécessaire et exclusif; les décisions en sont l'essence: et je dirois, d'après cela, qu'une langue est la totalité des usages propres à une nation pour exprimer les pensées par la voix», βλ. *Encyclopédie*, τ. 9, 1765, λήμμα «Langue», σ. 249B. Βλ. επίσης Sylvain Auroux, *L'encyclopédie, «grammaire» et «langue» au XVIIIe siècle*, Παρίσι, Maison Mame, 1973, σ. 95.

11. *De l'influence des opinions sur le langage*, ό.π., σ. 22-78 («Seconde section. De l'influence avantageuse des langues sur les opinions»). Βλ. επίσης Johann David Michaelis, *De l'influence des opinions*, ό.π., σ. XXXIX-LII.

γίες, θησαυρούς λογικής, οι οποίες περικλείουν αλήθειες που διαφεύγουν από τους φιλοσόφους, ενώ κυκλοφορούν από αμνημονεύτων χρόνων στο στόμα όλου του κόσμου: οι γλώσσες είναι η «συσσωρευμένη σοφία και το πνεύμα των εθνών», ένα είδος αρχαίων των ανθρώπινων ανακαλύψεων, ιδίως η ευνοημένη αρχαία ελληνική γλώσσα. Οι λέξεις έχουν καλή ή κακή επίδραση στους ανθρώπους ανάλογα με το νόημα που αποκτούν με τη χρήση: όσες βρίσκονται μόνο στα λεξικά και δεν κυκλοφορούν έχουν περιορισμένη επίδραση. Οι εθνικές ειδικές ορολογίες συμβάλλουν στην αποφυγή της επίπονης και χρονοβόρας εκμάθησης λατινικών ή ελληνικών λέξεων, ενώ ο πλούτος της γλώσσας γίνεται κοινό κτήμα του έθνους. Το γεγονός ότι η γερμανική γλώσσα, αν και πλούσια από τη φύση της, φτωχάίνει συνεχώς αποδίδεται στην αντεθνική στάση των λογίων:

«Δεν μας μένει παρά να τα βάλουμε με τους Βοτανολόγους που επιμένουν στη Λατινική ονοματολογία σε σημείο ώστε να αποκλείουν αυτή της πατρίδας τους, και μάλιστα να καταδικάζουν τη χρήση της. Οι άλλοι σοφοί τούς μιμούνται: όσο λιγότερο γερμανική είναι μια έκφραση, τόσο κομψότερη τους φαίνεται και τους συναρπάζει δίνοντας έναν ψευδή αέρα λογιωσύνης.»¹²

Η επισήμανση της έλλειψης γερμανικής βοτανικής ορολογίας απηχεί το έργο του Leibniz *Unvorgreifliche Gedanken* και την άποψη ότι η γλώσσα είναι καθρέφτης της ιστορίας της σκέψης.¹³ Ο Michaelis, ακολουθώντας τη θεωρία του Leibniz και των άλλων φιλοσόφων, εξάγει τη σημασία της γλώσσας στην ανθρώπινη σκέψη και ευφυΐα, παραθέτοντας ως απόδειξη το παράδειγμα των κωφαλάλων που είναι καθυστερημένοι διανοητικά. Ο πλούτος της γλώσσας μπορεί να διαπιστωθεί από τις μεταφράσεις. Οι φτωχές γλώσσες είτε προσφεύγουν στη λατινική είτε σε περιφράσεις και δεν είναι σε θέση να αποδώσουν τη σκέψη του πρωτοτύπου. Εξαρτάται επίσης από τον μεταφραστή και την καλή γνώση της γλώσσας που μπορεί να είναι πλούσια σε ένα γνωστικό αντικείμενο και φτωχή σε ένα άλλο. Ο πλούτος της γλώσσας είναι, επομένως, σχετικός, οι δε γλώσσες των φωτισμένων εθνών είναι περίπου το ίδιο πλούσιες με κάποια υπεροχή της αγγλικής που είναι μίγμα τριών γλωσσών. Εκείνο που έχει ιδιαίτερη ση-

12. *De l'influence des opinions sur le langage*, ό.π., σ. 52.

13. Ulrich Ricken, «Sprachtheoretische Positionen und Entwicklungen in der deutschen Aufklärung», ό.π., σ. 246.

μασία στην αποτίμηση της πνευματικής κατάστασης ενός έθνους και του γλωσσικού του πλούτου δεν είναι τόσο ο αριθμός των λογίων, οι οποίοι συνήθως αντλούν από τα λατινικά ή τα ελληνικά, όσο η διάδοση της γνώσης στο κύριο σώμα του έθνους.

Στο τρίτο μέρος του δοκιμίου («Για τις επιβλαβείς επιδράσεις της γλώσσας στις γνώμες»)¹⁴ ο Michaelis πραγματεύεται τις ελλείψεις των γλωσσών: πενία, αφθονία (δηλαδή πολλά συνώνυμα που δυσχεραίνουν την επικοινωνία), διαφορούμενα, ιδέες και κρίσεις δευτερεύουσας σημασίας, παρετυμολογίες και καταχρηστικές εκφράσεις, αυθαίρετες καλλιλογίες. Στο τέταρτο μέρος («Μέτρα κατά της επιβλαβούς επίδρασης της γλώσσας»)¹⁵ διευκρινίζει ότι τα λάθη της γλώσσας δεν αφορούν τον αληθινό σοφό, αλλά τον αμαθή, τον ημιμαθή και τον λόγιο που έχει περιορισμένο πνεύμα. Η προσέγγιση της γλώσσας πρέπει να συνδυάζει το φιλοσοφικό πνεύμα με την ευρεία γνώση των γλωσσών, δυτικών και ανατολικών, καθώς και την εμβάθυνση στην ιστορία των λαών. Ο Michaelis υποδεικνύει ότι η φιλοσοφία θα έπρεπε να αφιερώσει στις γλώσσες μια ιδιαίτερη επιστήμη που θα γίνει συστηματική αφού πρώτα αποκτήσει την ανάλογη εμπειρία και τη λεπτομερειακή γνώση. Ο επιστήμονας δεν είναι νομοθέτης: «Η γλώσσα είναι ένα Κράτος Δημοκρατικό. Ο σοφός δεν νομιμοποιείται να καταργεί μια δόκιμη χρήση προτού πεισθεί όλο το έθνος ότι είναι καταχρηστική». Ο καθένας «έχει δικαίωμα να φτιάχνει νέες λέξεις και φράσεις, αρκεί να είναι σύμφωνες με το πνεύμα της γλώσσας». Οι νέες εκφράσεις, «χρησιμοποιημένες από επιδέξιους συγγραφείς, θα επικαθήσουν στα ερείπια των λανθασμένων που θα εξοβελιστούν ή θα παραμείνουν μόνο στη γλώσσα του όχλου».¹⁶ Στη διαδικασία τελειοποίησης της γλώσσας εξέχοντα ρόλο έχουν οι μεταφράσεις, αρκεί ο μεταφραστής να έχει «ως ένα βαθμό το πνεύμα και το ταλέντο κλασικού συγγραφέα». Η μετάφραση πρέπει να εμβαθύνει στη σκέψη του συγγραφέα και να δημιουργεί ένα νέο πρωτότυπο:

14. *De l'influence des opinions sur le langage*, ό.π., σ. 79-139 («Troisième section. Des influences nuisibles du langage sur les opinions»). Βλ. επίσης Johann David Michaelis, *De l'influence des opinions*, ό.π., σ. LIII-LX.

15. *De l'influence des opinions sur le langage*, ό.π., σ. 140-176 («Quatrième section. Des remèdes contre l'influence nuisible du langage»). Βλ. επίσης Johann David Michaelis, *De l'influence des opinions*, ό.π., σ. LXI-LXVI.

16. *De l'influence des opinions sur le langage*, ό.π., σ. 148-149.

«Τίποτε δεν είναι αρμοδιότερο για την τελειοποίηση των γλωσσών μας από τις ωραίες μεταφράσεις των αθάνατων μνημείων της Ελληνικής και Ρωμαϊκής αρχαιότητας· αλλά θα έπρεπε να είναι λιγότερο σχολαστικές από τις γερμανικές και περισσότερο πιστές από τις γαλλικές.»¹⁷

Στο τελευταίο εκτενές κεφάλαιο του τέταρτου μέρους¹⁸ ο Michaelis απορρίπτει την πρόταση του Leibniz για μια καθολική γλώσσα, δημιούργημα των φιλοσόφων, η οποία θα υπερέβαινε τα εγγενή λάθη των εθνικών γλωσσών και θα διευκόλυνε τη γραπτή επικοινωνία της République des lettres, ταυτιζόμενος με τον Condillac που υποστήριζε τη θέση περί του αναντικατάστατου της μητρικής γλώσσας ως ιστορικά θεμελιωμένου οργάνου επικοινωνίας των λαών, συνδεδεμένου με τη σκέψη των ατόμων και την ταυτότητά τους.¹⁹ Ο Michaelis παραλληλίζει την υποθετική τεχνητή καθολική γλώσσα με τη λατινική που η στοιχειώδης εκμάθησή της απαιτεί πολύ χρόνο και κόπο σε αντίθεση με τις ζωντανές γλώσσες. Επιπλέον, η νέα γλώσσα δεν θα απάλλαζε τους εγγραμμάτους από την εκμάθηση των παλαιών γλωσσών, εβραϊκής, ελληνικής και λατινικής, στις οποίες είναι γραμμένη η Βίβλος και όλες οι ιστορικές πηγές, ενώ αυτό το νέο είδος ιερογλυφικών θα ύψωνε έναν τοίχο ανάμεσα στους λογίους και στον λαό που θα γινόταν ολοένα και πιο απαίδευτος.

Ο Michaelis προβάλλει έναν ακόμη σημαντικό λόγο αντίρρησης στην τεχνητή γλώσσα: την αντιδημοκρατική λειτουργία της, δηλαδή την κυριαρχική επιβολή τρόπων έκφρασης που θα γίνονταν αποδεκτοί μόνο από κάποιους οπαδούς του εισηγητή τους και όχι από το σύνολο των λογίων. Στο σημείο αυτό αντιπαραβάλλει τις τεχνητές με τις ζωντανές εθνικές γλώσσες τονίζοντας ότι οι τελευταίες λειτουργούν δημοκρατικά: οι λέξεις αλλάζουν σημασία μόνο με την αποδοχή του λαού και κάθε νέα χρήση επιβάλλεται σταδιακά με κοινή συναίνεση. Αυτή η δημοκρατική λειτουργία προστατεύει τις γλώσσες από τη σύγχυση που θα προκαλούσε η συνεχής και απότομη εισαγωγή νέων λέξεων και ο εξοβελισμός των παλαιών,

17. Ό.π., σ. 153. Οι απόψεις του Michaelis για τη μετάφραση προαναγγέλλουν την επάνοδο στο κείμενο-πηγή, την οποία θα υποστηρίζει τον 19ο αιώνα ο Schleiermacher με την περίφημη ρήση του «αφήστε ήσυχο τον συγγραφέα»: βλ. Avi S. Lifschitz, «Translation in theory and practice», ό.π., σ. 42-43.

18. *De l'influence des opinions sur le langage*, ό.π., σ. 154-176 («4. Où l'on examine s'il est possible d'inventer une langue savante proprement ainsi nommée»).

19. Ulrich Ricken, «Sprachtheoretische Positionen und Entwicklungen in der deutschen Aufklärung», ό.π., σ. 247.

ενώ η ύπαρξη συνωνύμων και μεταφορών διασφαλίζει την πολύπλευρη σηματοδότηση των πραγμάτων και καλλωπίζει τη γλώσσα κάνοντάς την λιγότερο μονότονη. Οι ζωντανές γλώσσες ανταποκρίνονται στις ανάγκες της ανθρώπινης φύσης, διανοητικές και συναισθηματικές, και είναι σε θέση να τροφοδοτήσουν και να θερμάνουν το πνεύμα. Όχι μόνο η ποίηση και η λογοτεχνία, αλλά και η φιλοσοφία και οι επιστήμες είναι καλύτερα κατανοητές όταν εκφράζονται στον κοινό λόγο. Ο Michaelis ολοκληρώνει το κεφάλαιο και το δοκίμιό του δηλώνοντας ότι έχει περισσότερη εμπιστοσύνη στη δημοκρατία ενός ολόκληρου έθνους παρά σε έναν σοφό που κάνει μια ανακάλυψη.

Η έντονης δημοκρατικής τονικότητας υποστήριξη της κοινής χρήσης από τον Michaelis απηχεί τις απόψεις του β' μισού του 18^{ου} αιώνα για τη γλώσσα ως σημαντικό μοχλό οργάνωσης μιας κοινωνίας, όπου ο πολιτισμός θα γινόταν κοινό κτήμα του έθνους και θα διαδιδόταν σε όλο τον λαό, μέχρι το «αθλιότερο τμήμα του ανθρώπινου γένους», καταργώντας το μονοπώλιο που όριζε η *bon usage* της μοναρχικής ελίτ τον 17^ο αιώνα με τον θεωρητικό της εκπρόσωπο Vaugelas (*Remarques sur la langue française*, 1647).²⁰ Πρόκειται για τη γέννηση της σύγχρονης έννοιας της γλωσσικής πολιτικής που συνδέεται στενά με την εκπαίδευση και τον πολιτισμό.²¹

Ας έλθουμε τώρα στον Κοραή και στη γνωριμία του με το δοκίμιο του Michaelis. Άμεση θετική αναφορά του στον Γερμανό φιλόσοφο απαντάται σε επιστολή του προς τον Αλέξανδρο Βασιλείου στις 19 Μαρτίου 1812, όπου σημειώνει: «Ο συγγραφέυς ονομάζεται Michaelis· έχει πολλά ωφέλιμα εις ημάς τους φκιάστας της γλώσσης». Ο Κοραής, όπως φαίνε-

20. Daniel Droixte, *La Linguistique...*, ό.π., σ. 327-385· ο ίδιος, «Langage et société dans la grammaire philosophique de Du Marsais à Michaelis: Proudhon et le Rubicon», *Études sur le XVIIIe siècle*, III – *Les préoccupations économiques et sociales des philosophes, littérateurs et artistes au XVIIIe siècle* (Colloque Bruxelles, 26-27 mai 1975), επιμ. Roland Mortier – Hervé Hasquin, Université des Bruxelles 1976, σ. 119-132.

21. Για τη διάδοση των απόψεων αυτών στην Ιταλία μετά τα μέσα του 18ου αιώνα, βλ. Franco Lo Piparo, «La nation, la campagne, la science et la langue chez Genovesi et De Cosmi», *Les Idéologues. Sémiotique, théories et politiques linguistiques pendant la Révolution française*, επιμ. Winfried Busse – Jürgen Trabant, Άμστερνταμ/Φιλαδέλφεια, John Benjamins Publishing Company, 1986, σ. 231-256.

ται, ήταν ενήμερος για το ότι η γαλλική μετάφραση είναι θεωρημένη από τον ίδιο τον συγγραφέα και περιέχει προσθήκες που ξεπερνούν το πρωτότυπο.²² Ανάμεσα στα βιβλία που απεστάλησαν στη βιβλιοθήκη της Χίου, καθώς μαρτυρούνται στην αλληλογραφία του Κοραή με τον Βασιλείου του έτους 1816, αναγράφονται τα έργα του Michaelis («*Syntagma*, 1 vol. *Commentationes* 1 vol.»).²³ Αλλά η σχέση του Κοραή με τον Γερμανό φιλόσοφο είχε προχωρήσει πέρα από την απλή ανάγνωση των βιβλίων του. Στα Προλεγόμενα του Δ' μέρους της έκδοσης του Πλουτάρχου (1812) καταχωρίζονται σε εννέα υποσημειώσεις αποσπάσματα από το δοκίμιο του Michaelis στη γαλλική του μετάφραση, της οποίας αναγράφεται ο τίτλος χωρίς όμως το όνομα του συγγραφέα.²⁴

Θα επιχειρήσουμε εδώ μια διεξοδική ανίχνευση της ανάγνωσης του δοκιμίου του Michaelis και της χρησιμοποίησής του από τον Κοραή.²⁵

22. «Το βιβλίον εξ ου φέρω τας Γαλλ. μαρτυρίας, αν θέλεις να το αποκτήσης, πρόσχε μη το αγοράσης εις το πρωτότυπον Γερμανικόν, αλλά την Γαλλικὴν μετάφρασιν τυπωμένην εις Breme 1762, ὅτι ἐγένεν υπό την επίσκεψιν του συγγραφέως, και με πολλὰς προσθήκας λειπούσας εις το πρωτότυπον. Ο συγγραφεὺς ονομάζεται Michaelis. Ἐχει πολλὰ ωφέλιμα εις ημάς τους φκιάστας της γλώσσης»· βλ. Αδαμάντιος Κοραΐς, *Αλληλογραφία*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς κ.ά., τ. Γ' (1810-1816), Αθήνα, ΟΜΕΔ, 1979, σ. 192.

23. Αθανασία Μπάλτα, «Αποστολές βιβλίων στη Βιβλιοθήκη της Χίου. Στοιχεία από την αλληλογραφία Αδαμάντιου Κοραή και Αλέξανδρου Βασιλείου (1799-1817)», *Μνήμων* 10 (1985), 318-328 (:325). Πρόκειται για τρία βιβλία θεολογικού κυρίως περιεχομένου με λατινικά και γερμανικά κείμενα: *Johannis Davidis Michaelis prof.-ordin.-philos. et societatis regiae scient. Goetting. Collegae Syntagma Commentationum*, τ. 1-2, Göttingen 1759 και 1767· *Commentationes in Societate Regia Scientiarum Goettingensi per annos 1758-1762 praelectae*, Göttingen 1763· *Commentationes Societati Regia Scientiarum Goettingensi per annos 1763-1768 praelectae*, Bremen 1769· βλ. Johann David Michaelis, *Lebensbeschreibung...*, ὁ.π., σ. 302, 303 (αρ. 27, 28), 298 (αρ. 21).

24. «Τα εις την έκδοσιν (1812) των *Βίων* του Πλουτάρχου Προλεγόμενα. Ακολουθία των Αυτοσχεδίων Στοχασμών Περί της Ελληνικής παιδείας και γλώσσης», *Συλλογή των εις την βιβλιοθήκην και τα πάρεργα Προλεγόμενων, και τινων συγγραμμάτων του Αδαμαντίου Κοραή*, τ. Α', Παρίσι 1833 (=Αδαμαντίου Κοραή Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και η Αυτοβιογραφία του, τ. Α', πρόλογος Κ. Θ. Δημαρά, φωτομηχανική ανατύπωση, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1986), σ. 491-493, 499-501, 506, 509 (στο εξής «Πλουτάρχου Προλεγόμενα»).

25. Οι οφειλές του στον Michaelis έχουν ήδη επισημανθεί από τους μελετητές του Κοραή, αλλά δεν έχουν γίνει αντικείμενο συστηματικής διαπραγμάτευσης. Τις αναφορές του Κοραή στον πρωτοποριακό Γερμανό φιλόσοφο, αλλά και τη ριζική δι-

Το πρώτο απόσπασμα είναι από το τέταρτο μέρος του δοκιμίου, τρίτο κεφάλαιο με τίτλο «Amélioration du langage». Ο Michaelis αναφέρεται στους τρόπους βελτίωσης των γλωσσικών σφαλμάτων υπογραμμίζοντας ότι η αφαίρεση των εσφαλμένων ετυμολογιών δεν είναι δουλειά του λόγιου, ο οποίος δεν μπορεί να αναχθεί σε νομοθέτη της γλώσσας, αλλά του συνόλου του έθνους, εφόσον η γλώσσα είναι «Κράτος Δημοκρατικό». Ο Κοραής θίγει και πάλι το ζήτημα της διόρθωσης της «βαρβαρωθείσης γλώσσης» που ασθενεί λόγω της στέρησης της ελευθερίας και της δημοκρατίας μετά την κλασική εποχή και λόγω των αλλεπάλληλων ξένων κυριαρχιών, χρησιμοποιώντας μεταφορές από την ιατρική: «Είς της γλώσσης την διόρθωσιν οι γνήσιοι, ή τουλάχιστον οι τελευταίοι ιατροί, είναι οι ένδοξοι ποιηταί και συγγραφείς». Αλλά τέτοιοι δεν υπάρχουν στο «βαρβαρωθέν γένος» και προς το παρόν «αρκετόν είναι εάν ευρεθώσιν άνδρες σπουδαίοι ικανοί να συναθροίσωσι και να παραδώσωσιν εις τους μέλλοντας ιατρούς τα βότανα», οι οποίοι είναι «προς τους αγενήτους νομοθέτας της γλώσσης, ό,τι είναι οι ριζοτόμοι και φαρμακοπώλαι προς τους ιατρούς». Με αυτές τις μεταφορές ο Κοραής έχει σκοπό να φρονηματίσει τους «πτωχαλαζόνες» εκδότες του *Λόγιου Ερμού*, οι οποίοι έχουν υπερβεί το μέτρο και φαίνεται ότι δεν έχουν το γνώθι σαυτόν: «Μ' εφάνη παράξενον να λαλώμεν ως νομοθέται της γλώσσης, και να γινώμεθα σχεδόν Θουκυδίдай, Πλάτωνες και Δημοσθένεις, οπότεν μόλις είμεθ' ακόμη άξιον να συγκριθώμεν με τους Φερεκύδας, με τους Κάδμους και με τους Εκαταίους».²⁶

αφορά των απόψεών τους παρατηρεί ο Vincenzo Rotolo, «Η γλωσσική θεωρία του Κοραή. Ιδεολογικές ρίζες και ψυχολογικά κίνητρα», *Δήμερο Κοραή 29 και 30 Απριλίου 1983. Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραή*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1984, σ. 45-58 (:54). Αρκετά ίχνη του δοκιμίου του Michaelis στα κοραϊκά γραπτά επισημαίνει ο Μίλτος Πεγλιβάνος, *Εκδοχές νεωτερικότητας στην κοινωνία του Γένους: Νικόλαος Μαυροκορδάτος – Γώσηπος Μοισιόδαξ – Αδαμάντιος Κοραής*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 189 κ.ε. Σε μια από τις υποσημειώσεις του Κοραή στον Michaelis (περί κωφάλλων) αναφέρεται πολύ σύντομα ο Peter Mackridge, «Korais and the Greek language question», *Adamantios Korais and the European Enlightenment*, επιμ. Paschalis M. Kitromilides, Oξφόρδη, Voltaire Foundation, 2010, σ. 135.

26. «Πλουτάρχου Προλεγόμενα», σ. 489-490. Εκδότης του περιοδικού την εποχή αυτή είναι ο Ανθιμος Γαζής. Ο Κοραής συχνά αποποιείται τον ρόλο του νομοθέτη της γλώσσας. Π.χ. το 1805 γράφει στον Βασιλείου «Ήσο βέβαιος ότι δεν είμαι τόσοσ ανόητος ώστε να φαντασθώ νομοθέτης της γλώσσης» και το 1811 στα Προλεγόμενα

Ο Κοραής υποστηρίζει ότι οι μόνοι που είναι δυνατόν να αναχθούν σε νομοθέτες της γλώσσας είναι οι κλασικοί ποιητές και συγγραφείς,²⁷ αλλά μόνο με την απόφαση του έθνους και όχι κυριαρχικά:

«Αν και άξιοι να ονομασθώσι της γλώσσης νομοθέται, δεν θέλουν όμως ουδ' εκείνοι φερθήν ως δεσπότες. Οποίαν ύλην εύρωσι συναθροισμένην από μας, τοιαύτην οικοδομήν μέλλουν εξανάγκης να κτίσωσι· και αν αρέση εις το έθνος η οικοδομή, μόνον το έθνος έχει το δικαίωμα να τους δεχθή της γλώσσης νομοθέτας, μόνον το έθνος να τους κηρύξη Κλασσικούς.»²⁸

Στην παρούσα συγκυρία, είναι επαινετό (εάν με την προσοχήν να γράφωμεν, ως πρέπει (μη νομοθετούντες το πώς πρέπει), δειξόμεν, ότι παρά την εποχή του χρόνου άλλο δεν μας εμπόδισε να γράφωμεν ως Κλασσι-

---

του τρίτου μέρους του Πλουτάρχου γράφει «Αλλ' η κρίσις μου δεν είναι νόμος. Ας την ακολουθή όστις την νομίζει ορθήν· ας την αποβάλλη ότινα δεν αρέσκει. Τόσον ολιγώτερον θέλει με κακοφανήν η αποβολή, όσον μηδ' αυτός εγώ (και το ομολογώ χωρίς υπόκρισιν μετριοφροσύνης) εξεύρω τίνα τύπον ή μορφήν μέλλει να λάβη η γλώσσα»· βλ. Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, «“Μέση οδός” και Διονύσιος Αλικαρνασσεύς. Σχόλιο σε μια αυτοκριτική του Κοραή για τη γλωσσική του θεωρία», *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα, ΟΜΕΔ, 1995, σ. 237-248.

27. Την άποψη ότι (οι λόγοι άνδρες του έθνους είναι φυσικά οι νομοθέται της γλώσσης την οποίαν λαλεί το έθνος) έχει ήδη διατυπώσει στα *Ηλιοδώρου Αιθιοπικά*, τ. Α', Παρίσι 1804, σ. οα'· βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Ο Κοραής και η γλώσσα. Η θεωρία», *Διήμερο Κοραή 29 και 30 Απριλίου 1983. Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραή*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1984, σ. 9-58 (:23).

28. Στην «Επιστολή προς Αλέξανδρον Βασιλείου» το 1804 ο Κοραής τονίζει τη δημοκρατική λειτουργία της γλώσσας: «η γλώσσα είναι εν από τα πλέον αναπαλλοτριώτα του έθνους κτήματα. Από το κτήμα τούτο μετέχουν όλα τα μέλη του έθνους με δημοκρατικήν, να είπω ούτως, ισότητα· κανείς, όσον ήθελεν εισθαι σοφός, ούτ' έχει, ούτε δύναται ποθεν να λάβη το δίκαιον να λέγη προς το έθνος, “Ούτω θέλω να λαλής, ούτω να γράφης”»· βλ. «Τα εις την έκδοσιν (1804) των *Αιθιοπικών* του Ηλιοδώρου Προλεγόμενα. Επιστολή προς τον Αλέξανδρον Βασιλείου», *Αδαμαντίου Κοραή Προλεγόμενα*, ό.π., σ. 49. Το 1811 σε επιστολή του προς τον Αλέξανδρο Βασιλείου επανέρχεται στο ίδιο ζήτημα: «Εύχου μόνον την αποτροπήν των χειροτέρων, και γράφε ως κρίνεις, αφίνων κ' εκείνους να μακαρονίζωσι και να ητριάζωσιν, ως αγαπούν. Έπειτα, εάν η γλώσσα είναι, ως αναμφιβόλως είναι, πράγμα δημοκρατικόν, έχουσι ως και αυτοί το δικαίωμα να λέγωσι την γνώμην των. Το κακόν είναι ότι μόλις εγνωρίσθη το δικαίωμα τούτο, μόλις άρχισε να κινήται το έθνος εις μόρφωσιν της φωνής του, και ανεβλάστησαν δύο φατρίες, η μία κλίνουσα εις το οχλοκρατικόν, και η άλλη εις το ολιγαρχικόν»· βλ. Αδαμάντιος Κοραής, *Αλληλογραφία*, τ. Γ', ό.π., σ. 129.

κοί),²⁹ παρατηρεί ο Κοραής παραθέτοντας σε υποσημείωση ένα απόσπασμα του δοκιμίου που αναφέρεται σε όσα έχει υποστηρίξει στις προηγούμενες σελίδες:

«Personne ne peut s'ériger lui-même en auteur classique, et ce serait une présomption impardonnable de faire soupçonner que l'on a de pareilles prétentions: ce rang est dispensé ou par le hazard, ou par le peuple, qui choisit presque au sort entre les écrivains d'un mérite égal. Mais c'est le devoir de chaque réformateur des sciences, de cultiver sa langue avec autant d'application que s'il aspirait à ce rang. *De l'Influence des Opinions sur le Langage, et du Langage sur les Opinions*, pag. 152.»³⁰

Το γνώθι σαυτόν και ο πατριωτισμός είναι τα πρώτιστα καθήκοντα του φιλοσόφου, ο οποίος πρέπει να υποδύεται σωστά τον ρόλο που του έχει ανατεθεί, τονίζει ο Κοραής παραπέμποντας αυτή τη φορά στον Διογένη τον Λαέρτιο. Στη συνέχεια επανέρχεται στο ζήτημα της γλώσσας πραγματευόμενος την αλληλεπίδρασή της με τη σκέψη. Η νέα ελληνική γλώσσα έχει λόγω της δουλείας απολέσει τις ορθές ιδέες, οι οποίες αντικαταστάθηκαν με φθοροποιές προκαταλήψεις που έχουν αρνητικό αποτέλεσμα τόσο στον ενδιαθέτο όσο στον προφορικό λόγο:

«Αλλ' αι ιδέαι, είτε κακαί, είτε κακαί, είναι η βάσις, ή μάλλον αυτή η ύλη του ενδιαθέτου λόγου. Οποίος είναι αυτός, τοιαύτη πρέπει να ήναι και η εικών αυτού, ο προφορικός και ούτος πάλιν, αντενεργών εις εκείνον, τον κάμνει ευμορφότερον ή ασχημότερον, πτωχότερον ή πλουσιώτερον. Ο κακά συλλογιζόμενος κακά λαλεί, και ο κακά λαλών εμποδίζει τον νουν να ανακαλύψη τας πηγάς της πλάνης, και του διαστρέφει ολονέν την δύναμιν του συλλογίζεσθαι, ή και παντάπασι την καταργεί.»³¹

Ο Κοραής έχει ενστερνιστεί τις θεωρίες των φιλοσόφων του Διαφωτισμού περί στενής σχέσης της γλώσσας με τη σκέψη: «Η σφικτή ένωσις αύτη της γλώσσης με τας εννοίας είναι αναμφίβηλος». Στο σημείο αυτό μεταφράζει ένα εκτενές απόσπασμα από το δοκίμιο του Michaelis, το οποίο και παραθέτει αυτούσιο σε υποσημείωση. Πρόκειται για το παράδειγμα των διανοητικά καθυστερημένων κωφαλάλων και τη δύναμη των λέξεων, το οποίο δανείζεται από το δεύτερο μέρος του δοκιμίου:

29. «Πλουτάρχου Προλεγόμενα», σ. 490-491.

30. *Ο.π.*, σ. 491.

31. *Ο.π.*, σ. 492.

«Οι εκ γενετής άλαλοι και κωφοί είναι ως επί το πλείστον ηλίθιοι· εξε-
ναντίας οι εκ γενετής τυφλοί δείχνουσι πολλάκις θαυμαστήν αγχίνοιαν·
διότι οι πρώτοι στερούνται τον οποίον έχουσιν οι δεύτεροι προφορικών
λόγον. Πόσην δυσκολίαν δεν δοκιμάζει όστις εκβαίνει πρώτην φοράν εις
πολύάνθρωπον πόλιν, να εντυπώση εις την φαντασίαν και μνήμην αυτού,
των κατοίκων τα διάφορα πρόσωπα; Εύκολα όμως και τα ενθυμάται και
τα διακρίνει ευθύς απού μάθη τα ονόματά των· και τούτο δείχνει πόσην
ενέργειαν έχουσιν αι λέξεις και τα νοήματα. Με βραδύτητα μανθάνομεν
να διακρίνωμεν όσα δεν εξεύρομεν να ονομάσωμεν· διότι των αισθήσεων
οι τύποι είναι ολιγοχρόνιοι· τα προσκολλώμενα εις αυτούς ονόματα διε-
γείρουσι τας εικόνας των αισθητών εις την ανθρωπίνην ψυχήν, ήτις κλίνει
φυσικά εις ταύτην των ιδεών με τας φωνάς την σύζευξιν.»³²

Ο Κοραής μεταχειρίζεται και πάλι την προσφιλή του μέθοδο αναδρο-
μής στους αρχαίους Έλληνες για να επιβεβαιώσει το παράθεμα από τον
Michaelis. Συγκεκριμένα, αναφέρεται στη διάκριση του ενδιαθέτου και του
προφορικού λόγου με δύο διαφορετικές λέξεις στα αρχαία ελληνικά:

«Διά την φυσικήν ταύτην και αναγκαίαν σύζευξιν, και οι σοφοί ημών
πρόγονοι με την αυτήν λέξιν εσήμαιναν και την ενέργειαν του νου, και της
ενεργείας ταύτης την του στόματος φανέρωσιν, ήγουν τον ενδιαθέτον και
τον προφορικών λόγον, μεταχειριζόμενοι εις τούτο το Φράζω, εις εκείνον
το Φράζομαι.»³³

Στη διαμάχη των φιλοσόφων περί έμφυτων ιδεών ή επίκτητων αισθητι-
κών στοιχείων ο Κοραής, αφού τονίσει το αλληλένδετο της γλώσσας και

32. Το γαλλικό κείμενο στην υποσημείωση: «Les sourds de naissance sont d'u-
ne stupidité brute, tandis que les aveugles-nés montrent souvent un esprit et une
pénétration peu commune. Cette différence ne peut venir que de l'usage de la parole
qui manque à ceux-là, et dont ceux-ci jouissent. Un étranger arrive dans une ville fort
peuplée: quelle difficulté n'éprouve-t-il pas d'abord à graver dans son imagination et
dans sa mémoire les diverses physionomies des habitants! Mais il les retient et les di-
stingue aisément aussitôt qu'il en sait les noms, ce qui fait voir évidemment l'influence
des symboles dans nos pensées: ce n'est qu'avec peine et avec lenteur que nous appre-
nons à discerner les choses semblables que nous ne savons pas nommer. Les impressions
des sens ne durent qu'un instant; c'est par les noms qui leur sont attachés que l'esprit
humain rappelle leurs images fugitives; et cet esprit paraît avoir un penchant naturel
d'associer les idées aux sons. *De l'Infl. Des Opin. Sur le Lang., et du Lang. sur les
Opin.*, pag. 68», ό.π., σ. 492-493. Πβ. Μίλτος Πεγλιβάνος, *Εκδοχές νεωτερικότη-
τας*, ό.π., σ. 191-192.

33. «Πλουτάρχου Προλεγόμενα», σ. 493.

της σκέψης, τοποθετείται με το μέρος όσων υποστηρίζουν ότι η γλώσσα προηγείται από τη σκέψη, δηλαδή με τις γνωσιολογικές θέσεις του Condillac αλλά και των Ιδεολόγων.³⁴

«Το Φράζω και το Φράζομαι είναι τόσον αχώριστα, ώστε κανείς να δι-ορθώσει ή να διαστρέψει εν από τα δύο χωρίς διόρθωσιν ή διαστροφήν του άλλου δεν δύναται. Και αν έχη χώραν καμμία διάκρισις, της τάξεως αναμφιβόλως τα πρωτεία πρέπει να δοθώσιν εις τας λέξεις, όχι μόνον, διότι πριν συλλάβη τις ιδέας πραγμάτων πρέπει να μάθη πρώτον πώς ονομάζονται τα πράγματα, αλλά και διότι αι λέξεις γινόμεναι κοιναί εις το έθνος αυξάνουσι τον αριθμό των προσεχόντων εις τα πράγματα.»³⁵

Στο σημείο αυτό παραπέμπει και πάλι στον Michaelis σε απόσπασμα που δανείζεται από το δεύτερο μέρος του δοκιμίου, όπου ο Γερμανός φιλόσοφος υπερασπίζεται τη γερμανική γλώσσα και τον πλούτο της που χάνεται λόγω της χρήσης ξένων λέξεων για την ονομασία των πραγμάτων, ειδικότερα στη βοτανική ορολογία:

«Les richesses de la nature sont répandues en pure perte pour ceux qui ne savent pas les nommer. Donner-leur des noms, pris de la langue des pays; elles seront remarquées d'une foule de personnes, qui jusque-là n'y faisaient pas la moindre attention. *De l'Infl. Des Opin. Sur le Lang., et du Lang. sur les Opin.*, pag. 68.»³⁶

Εκείνο που προέχει για τον Κοραή είναι η απομάκρυνση των στρεβλών ιδεών και η αντικατάστασή τους από τις ορθές, πράγμα που επιτυγχάνεται μόνο με την κάθαρση της γλώσσας του «βαρβαρωθέντος έθνους», επειδή «ο άνθρωπος ως φράζει ούτω και φράζεται, ως λαλεί

34. Ο Κοραής αναφέρεται στο *Mémoire* του (1803) στη μετάφραση της *Λογικής* του Condillac και μνημονεύει στις επιστολές του τον Destutt de Tracy, ο οποίος είχε θεμελιώσει την «επιστήμη των ιδεών» ως «τμήμα της Ζωολογίας» στα *Στοιχεία της Ιδεολογίας*, προωθώντας αυτό το βιβλίο στα ελληνικά σχολεία· βλ. Παναγιώτης Χρ. Νούτσος, «Από τη “φυσική” ζωή στην “πολιτική κοινωνία”: θέσεις της κοινωνικής και πολιτικής φιλοσοφίας του Κοραή», *Πρακτικά Συνεδρίου «Κοραής και Χίος» (Χίος, 11-15 Μαΐου 1983)*, τ. Α', Αθήνα 1984, σ. 207-214. Ωστόσο, στην *Αυτοσχέδιο Διατριβή* (1819) αποκρούει κάθε ανάμιξη αισθητών δεδομένων στον καθορισμό του ηθικού νόμου· βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, «Ο Κοραής και η φιλοσοφία του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού», *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1988, σ. 201-212, ιδίως σ. 209-210.

35. «Πλουτάρχου Προλεγόμενα», σ. 494.

36. *Ο.π.*, σ. 494.

ούτω και συλλογίζεται). Αυτό φαίνεται στη διαφορά της σημασίας των λέξεων στα βάρβαρα και στα φωτισμένα έθνη. Η ορθή χρήση των λέξεων έχει κοινωνικές επιπτώσεις, επειδή από αυτήν εξαρτάται η ευδαιμονία, η δικαιοσύνη, ο πόλεμος και η ελευθερία: «διά ταύτην έθνη ολόκληρα, μη γνωρίζοντες την αληθή σημασίαν της ελευθερίας, αγνοούσι και την χρήσιν της, και καταντώνσιν εις την ελεεινήν αυτής στέρησιν, γινόμενοι εξ ανθρώπων καταγέλαστα ανδράποδα»: η δε παιδεία περιορίζεται «εις τα Καλά γραμματικά», ενώ θα έπρεπε να πιστεύει κανείς ότι «παιδεία χωρίς φιλοσοφίας να αποκτηθή είναι τόσον αδύνατον, όσον και να γένη χωρίς ήλιον ημέρα». Η έρευνα των λέξεων πρέπει να προηγηθεί της παιδείας, επειδή «το αδιόριστον των λέξεων γεννά το ακατάστατον των ιδεών, και τούτο πάλιν το ακατάστατον των πράξεων» υποστηρίζει ο Κοραής παραπέμποντας στον Επίκτητο: «Αρχή παιδείσεως η των ονομάτων επίσκεψις».³⁷ Το λεξικό είναι το «πρώτον βιβλίον εκάστου έθνους»,³⁸ όπως δείχνει η ιστορία των φωτισμένων εθνών, για παράδειγμα της Γαλλίας, όπου από τον 16ο αιώνα ερευνάται η γλώσσα και τον 17ο αιώνα συντάσσονται λεξικά, και της Γερμανίας που έχει να επιδείξει την ενασχόληση του Leibniz με την ετυμολογία.

«Καθώς ο εξερχόμενος από σκοτεινήν και μακροχρόνιον φυλακήν ερωτά πρώτον τας ονομασίας των αμυδρώς από τους ασθενείς οφθαλμούς του βλεπομένων πραγμάτων, παρόμοια και ημείς μεταβαίνομεν από της αμαθίας το σκότος, πρέπει να πλησιάσωμεν τας οποίας έως τώρα μεταχειριζόμεθα λέξεις εις την λαμπάδα της φιλοσοφίας: πρέπει να ερευνήσωμεν τι εσήμαινε πάσα μία από αυτάς εις τους προγόνους ημών, τι εκατάτησε να σημαίνη εις ημάς, και τις είναι η κυρία της σημασία, παραβαλλομένης με τας αναλόγους με των φωτισμένων εθνών λέξεις»

γράφει ο Κοραής το 1812 παραπέμποντας στα *Collectanea Etymologica* του Leibniz.³⁹

Η προσπάθεια αυτή πρέπει να έχει αποδέκτη όλο το έθνος, ο λόγιος «δεν γράφει ούτε διά τους σοφούς, ούτε διά τους απαιδευτούς, αλλά δι' όλον αυτού το έθνος» και για να αποφύγει τα δύο άκρα πρέπει να μεταχειρίζεται τη γλώσσα των κλασικών και να πατά στη «μέσην οδόν»,⁴⁰

37. *Ο.π.*, σ. 495-496.

38. *Ο.π.*, σ. 496. Τη φράση αυτή τη δανείζεται από τον Volney.

39. «Πλουτάρχου Προλεγόμενα», σ. 497.

40. *Ο.π.*, σ. 498. Στο σημείο αυτό ο προσδιορισμός του έθνους και η επιλογή

την αριστοτελική μεσότητα,⁴¹ αρχίζοντας από την έρευνα της γλώσσας, όπως οι Στωικοί φιλόσοφοι που εξέταζαν «τας παραγωγάς των λέξεων». Εκτός από τον Κικέρωνα, στο σημείο αυτό ο Κοραής παραπέμπει και πάλι σε ένα απόσπασμα από το πρώτο μέρος του δοκιμίου του Michaelis σχετικό με την ετυμολογία ως απόσταγμα λαϊκής σοφίας που διαφεύγει από τους φιλοσόφους:

της «μέσης οδού» θυμίζον τον Du Marsais που δίνει κοινωνική σημασία στην έννοια (*Essai sur les préjugés, ou de l'influence des opinions sur les mœurs et sur le bonheur des hommes. Ouvrage contenant l'apologie de la philosophie*, 1750). Ο φιλόσοφος δεν γράφει «ni pour les grands, ni pour les hommes de la lie du peuple; les uns et les autres ne lisent guères», αλλά για την «partie *mitoyenne* d'une nation qui lit, qui se trouve intéressée au bon ordre, et qui est, pour ainsi dire, une moyenne proportionnelle entre les grands et les petits». Πβ. Daniel Droixte, «Langage et société dans la grammaire philosophique de Du Marsais à Michaelis...», ό.π., σ. 124. Ο Du Marsais δεν ήταν άγνωστος στον Κοραή. Το 1791 σε επιστολή του προς τον Chardon de la Rochette παραπέμπει στο *Principes de grammaire*, Παρίσι 1769· βλ. Αδαμάντιος Κοραής, *Αλληλογραφία*, ό.π., τ. Α', σ. 184-185. Στη βιβλιοθήκη Ρώτα περιλαμβάνεται το έργο του Du Marsais *Des tropes ou différens sens...*, γ' έκδ., Παρίσι 1775. (Ευχαριστώ τον Εμμ. Ν. Φραγκίσκο για την πληροφορία.) Ο όρος «μέση οδός» χρησιμοποιείται σε θρησκευτικά συμφραζόμενα με φιλοσοφικές προεκτάσεις το 1785 σε επιστολή του Κοραή από το Montpellier προς τον Γρηγόριο, μητροπολίτη Σμύρνης: «Των Σμυρναίων εκκλησίας το σκάφος, κυβερνώμενον από προεστώτα φιλόσοφον και την μέσην οδόν ευθυνόμενον, μακράν από την σκύλλαν της απιστίας και από την χάρυβδιν της δεισιδαιμονίας, θέλει φθάση εις τον λιμένα της σωτηρίας»· βλ. Αδαμάντιος Κοραής, *Αλληλογραφία*, ό.π., τ. Α', σ. 61. Αποκτά κοινωνική και πολιτική σημασία στην επιστολή του από το Παρίσι προς τον Δημήτριο Λώτο (15.11.1791) (ό.π., σ. 195): «Βλέπεις, φίλε μου, τίνι τρόπω ο απαίδευτος λαός ηξέυρει πολλάκις να βαδίζη την μέσην οδόν, χωρίς να εκκλίνη εις τα άκρα της υπερβολής ή της ελλείψεως». Πβ. Μίλτος Πεχλιβάνος, ό.π., σ. 187-188.

41. «Το αριστοτελικό σχήμα της μεσότητας ξαναβρίσκεται σταθερά σε όλη την έκταση των απασχολήσεών του» παρατηρεί ο Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 2000, σ. 261. Τον όρο «μέση οδός» απέφυγε ο Κοραής να χρησιμοποιεί δημόσια λόγω του πολέμου που του είχαν κηρύξει οι αρχαιστές: «Εστηλίτευσα την αφιλόσοφον γραμματικήν, κ' εσηκώθη κατ' επάνω μου πλήθος σοφών της παλαιωμένης αχρήστου σοφίας, ως καταφρονητού της Ελληνικής γλώσσης. Δεν θέλω απορήσειν, εάν τις από τους αγραμμάτους και αναφροδίτους φιλοσόφους με ονειδίση ως καταφρονητήν των επιστημών. Τιαύτη πάντοτε εστάθη η τύχη των συμβουλευόντων την μέσην οδόν», ομολογεί το 1812· βλ. «Πλουτάρχου Προλεγόμενα», σ. 519. Πβ. Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, «“Μέση οδός” και Διονύσιος Αλικαρνασσεύς», ό.π., σ. 247-248.

«On ne saurait croire combien de bonnes choses sont contenues dans l'Étymologie. Elle est un trésor de bon-sens: elle renferme des vérités qui échappent à la plupart des philosophes, et qui illustreront un jour le philosophe qui en fera la découverte, sans que lui-même soupçonne que depuis un temps immémorial, elles sont dans la bouche de tout le monde. *De l'Infl. Des Opin. Sur le Lang., et du Lang. sur les Opin.*, pag. 27.»⁴²

Ο Κοραής επαναδιατυπώνει στη συνέχεια την πρότασή του για τη συλλογή λέξεων και φράσεων από όλη την Ελλάδα,⁴³ δείχνοντας ενδιαφέρον για τους λαϊκούς γλωσσικούς θησαυρούς, το οποίο όμως δεν επεκτείνεται σε όλο τον λαϊκό πολιτισμό.⁴⁴ Σε επόμενο στάδιο, μετά τη συλλο-

42. «Πλουτάρχου Προλεγόμενα», σ. 499. Πβ. Μίλτος Πεχλιβάνος, *Εκδοχές νεοεπικριτικότητας*, ό.π., σ. 194.

43. Την πρόταση έχει διατυπώσει το 1809: «Διά να συναχθή τοιαύτη ύλη, ανάγκη είναι να περιέλθωσι την Ευρωπαϊκήν και Ασιακήν Ελλάδα, και τας νήσους αυτών, δύο νέοι λόγιοι (...) και να συνάξωσι με την εσχάτην ακρίβειαν όχι μόνον τας λέξεις, όσαι λείπουσιν ακόμη από τα κοινά Λεξικά, αλλά και τας φράσεις της γλώσσας, και αυτάς τας παροιμίας, όσας έχει καθημέραν εις το στόμα ο κοινός λαός». βλ. *Αδαμαντίου Κοραή Προλεγόμενα*, ό.π., σ. 342 κ.ε. Το λεξικό δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Ο ίδιος όμως κατέλιπε πλούσιο λεξικογραφικό υλικό, κυρίως παραδοσιακό, στα *Ατακτά* του· βλ. Ντίνος Γεωργούδης, «Τα λεξικογραφικά του Κοραή. Ανάλυση περιγραφική της “γλωσσολογίας” του», *Διήμερο Κοραή*, ό.π., σ. 59-69· Δικαίος Βαγιακάκος, «Τα Ατακτα του Αδ. Κοραή ως το πρώτον Λεξικόν της Ελληνικής γλώσσας», *Πρακτικά Συνεδρίου Κοραή και Χίος*, ό.π., σ. 109-130. Η ενασχόλησή του με τη νεότερη γλώσσα έχει αρχίσει νωρίτερα, από το 1791, στο πλαίσιο της προσέγγισης των ιπποκρατικών κειμένων, ως φιλολογική μέθοδος παράθεσης αρχαίας και νέας γλώσσας με σκοπό τον εξομαλισμό και πλουτισμό της δεύτερης, καθώς επισημαίνει ο Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Πρώιμα σχεδιάσματα του Κοραή για μια “Γραμματική της Γραικικής”», *Διήμερο Κοραή*, ό.π., σ. 70-82 (:73).

44. Δεν έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα δημοτικά τραγούδια ούτε επιδίωξε να συναντήσει τον Fauriel· βλ. Αλέξης Πολίτης, «Κοραής και Φοριέλ», *Ο Εραμιστής* 11 (1974), 264-295. Μεταφράζει πάντως το 1807, ύστερα από αίτημα του Γάλλου Υπουργού Εσωτερικών Champagny, τραγούδια των Μανιατών αποίκων της Κορσικής· βλ. Πολυχρόνης Κ. Ενεπεκίδης, *Κοραής – Κούμας – Κάλβος*, Αθήνα 1967, σ. 49-64. Ο Κ. Θ. Δημαράς (*Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1985, σ. 112) παρατηρεί ότι «ενώ η συναισθηματική του ζωή είναι πλούσια σε προρομαντικά στοιχεία», ο ίδιος διακατεχόταν από καχυποψία για το ρομαντικό κίνημα στο οποίο διέβλεπε «μια επικίνδυνη στροφή προς τον μεσαίωνα, προς τη θρησκευτικότητα, προς το πνεύμα της αυθεντίας». Το ενδιαφέρον του για τις διαλέκτους εντάσσεται προφανώς στις ενασχολήσεις του Διαφωτισμού με τον λαϊκό κόσμο, όπως φαίνεται από τα γλωσσάρια και τα λεξικά που κυκλοφόρησαν τον 18ο αιώνα (π.χ. του Féraud), τα οποία εμπνέο-

γή, προτείνει να ακολουθήσει ο «καθαρμός της γλώσσας από αλλοφύλους λέξεις (...) Ιταλικές και Τουρκικές», εφόσον υπάρχει «εμφύλιος λέξεις» που είναι άγνωστη σε κάποιον τόπο όπου χρησιμοποιείται η «αλλόφυλος» λέξη. Και εδώ προστρέχει και πάλι στον Michaelis για να δανειστεί το σχετικό απόσπασμα όπου γίνεται λόγος για την υποτιθέμενη έλλειψη γερμανικής βοτανικής ορολογίας:

«Je demande au paysan le nom d'une plante: il me répond qu'elle n'en a point: cela ne prouve pas encore la pauvreté de la langue, cela ne prouve, peut être, que l'ignorance du paysan, celle de son village, ou celle de toute la contrée... Parcourez les différentes contrées de l'Allemagne; vous cesserez de vous plaindre de la disette des noms: vous vous plaindrez peut-être d'une abondance pernicieuse. La plante que vous croyez n'avoir point de nom, vous verrez qu'elle en a plusieurs, mais ce ne sont que des noms provinciaux. *De l'Infl. Des Opin. Sur le Lang., et du Lang. sur les Opin.*, pag. 50-51.»⁴⁵

Η γεωγραφία των ονομάτων αποτυπώνει την ιστορία των τόπων. «Είναι εντροπή εις Γραικόν, καθ' υπόθεσιν Σμυρναίον να ονομάζει Τουρκιστί πράγμα, το οποίον ο πλησιόχωρος αυτού Χίος ονομάζει Γραικιστί, εις τον Κερκυραίον, Ιταλιστί, του οποίου το Γραικόν όνομα σώζεται εις την γείτονά του Πελοπόννησον», γράφει ο Κοραής θεωρώντας καταισχύνη το είδος αυτό της Βαβυλωνίας, επειδή ακριβώς τα ξένα ονόματα δηλώνουν ξένες κυριαρχίες. Η συλλογή του γλωσσικού θησαυρού θα συντελούσε στον εξελληνισμό των λέξεων, στην ομογενοποίηση και τη διάδοση των ελληνικών ονομάτων σε περιοχές που ενδεχομένως «πολλά πράγματα ούτ' εμφύλιον ούτ' αλλόφυλον όνομα έχουσι κανέν», με θετικό αποτέλεσμα οι άνθρωποι να προσέχουν περισσότερο τα πράγματα και να τους εντυπώνονται καλύτερα, να πλουτίζεται η γλώσσα και να εκπαιδευεται ο λαός: «Όταν η γλώσσα είναι πλουσία από λέξεις, αδύνατον να μη διαδωθή μέρος τι της όλης επιστήμης του έθνους και εις αυτών τον κοινόν λαόν», γράφει ο Κοραής παραπέμποντας ακόμη μία φορά στον Michaelis:

«Lorsque la langue est riche, il n'y a pas jusqu'à l'homme du commun qui ne prenne quelque teinture du savoir: il s'enstruit de choses qui, sans le

ναται από τον γλωσσικό ρεαλισμό, την κοινή χρήση και την κοινωνική λειτουργία της γλώσσας: βλ. Daniel Droixte, *La Linguistique...*, ό.π., σ. 334-353.

45. «Πλουτάρχου Προλεγόμενα», σ. 499-500.

secours de sa langue, lui seraient toujours demeurées inconnues: il observe mieux le cours de la nature, et se trouve en état de communiquer aux savans des expériences qui sans cela eussent été perdues, et qui ne sont pas toujours à mépriser. *De l'Infl. Des Opin. Sur le Lang., et du Lang. sur les Opin.*, pag. 45.»⁴⁶

Η συλλογή του υπάρχοντος γλωσσικού υλικού και η καταχώρησή του σε λεξικό προφυλάσσει από τον κίνδυνο να πλάθονται νέες λέξεις, αμφίβολης προέλευσης και μη αναγκαίες που δεν πλουτίζουν τη γλώσσα: «Τα ονόματα της γλώσσης πρέπει να φυλάσσονται, όταν είναι καλά, και μάλιστα όσα δεν περιορίζονται εις πόλιν ή χώραν τινά, αλλ' είναι εις όλον το έθνος γνωστά, και, να είπω ούτως, οικουμενικά», γράφει ο Κοραής δίνοντας το παράδειγμα της λέξης «Τετράδιον, ριζωμένον εις την γλώσσαν από την τετάρτην εκατονταετηρίδα», που άστοχα αντικαταστάθηκε από τον Γαζή στο *Λεξικό* του και στη δήλωση των τυπογραφικών φύλλων του *Λόγιου Ερμή* με τη λέξη «Ητριον, λέξιν ξενίζουσαν τας ακοάς, και της οποίας η χρήσις και μεταφορά είναι αμφίβολος». Και εδώ η υποσημείωση είναι δανεισμένη από το τρίτο μέρος του δοκιμίου του Michaelis, πέμπτο κεφάλαιο («Étymologie et expressions»), όπου ο λόγος για εκφράσεις που έχουν εμπειδωθεί από τη χρήση και δεν θα έπρεπε να αντικατασταθούν από νέες που θα ηχούσαν ξένες στην ακοή:

«Des mots nouveaux sans dérivation rendraient un son étranger, et auquel nos oreilles ne sont point faites: ce qui serait un très-grand supplice pour la mémoire. *De l'Infl. Des Opin. Sur le Lang., et du Lang. sur les Opin.*, pag. 119.»⁴⁷

46. *Ο.π.*, σ. 500.

47. *Ο.π.*, σ. 500-501. Για τον Κοραή η μεταφορά λέξεων από την αρχαία ελληνική θα έπρεπε να γίνεται με μέτρο λαμβάνοντας πάντοτε ως γνώμονα την κοινή χρήση («το έθος») και τη σαφήνεια. Ήδη το 1788 έγραφε από το Montpellier προς τον Δημήτριο Λάωτο, ασκώντας κριτική στον μιξοβαρβαρισμό: «επιθυμητόν ήτον βέβαια να κανονίσωμεν την κοινήν ημών διάλεκτον απαράλλακτως κατά τους κανόνας της ελληνικής, αλλ' επειδή αυτό είναι αδύνατον, πρέπει λοιπόν τόσον να προσεγγίζωμεν εις αυτήν, όσον το συγχωρεί το έθος· και το έθος δεν συγχωρεί πάρεξ όσα δεν μακρύνονται πολλόν της κοινής ακοής και της σαφηνείας, δηλαδή πρέπει να λαλή τις όχι μόνον σοφώς αλλά και σαφώς· τούτο μήτε ο Ευγένιος ηδυνήθη να φυλάξη εν πάσιν, αλλά μίσγει πολλάκις τα ελληνικώτατα με τα βάρβαρα»· βλ. Αδαμάντιος Κοραής, *Αλληλογραφία*, ό.π., τ. Α', σ. 94-95. Η τοποθέτηση αυτή είναι δυνατόν να αναχθεί στους αρχαίους (Οράτιο) αλλά και στη διδασκαλία του γαλλικού κλασικισμού· βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Ο Κοραής και η

Η γνώση της μητρικής γλώσσας είναι απαραίτητη, η δε προσφυγή στην αρχαία, που γίνεται χωρίς μέθοδο από τους αττικιστές αυξάνοντας τον κόπο όσων τη μαθαίνουν, δηλώνει αμάθεια και έπαρση, ενώ αποκοιμίζει τον λαό που τους χειροκροτεί χωρίς να τους καταλαβαίνει. Η γλώσσα συνδέεται με τα ήθη του έθνους και οι λόγιοι πρέπει να εξηγούν τις σημασίες των λέξεων στον λαό:

«Εάν, ως είπα ανωτέρω, η βαρβάρωσις της γλώσσης, διαστρέφουσα τας αληθείς εννοίας των λέξεων, καταντά και εις την διαστροφήν των ηθών, ακολουθεί, ότι η διόρθωσις αυτής διορθώνει τα ήθη του έθνους, και τα κάμνει ημερώτερα (...) Μεγάλην αναμφιβόλως ωφέλειαν θέλουν προξενήσιν εις το έθνος οι λόγιοι άνδρες, εάν από καιρόν εις καιρόν εξηγώσιν εις τον όχλον την αληθή παραγωγήν και την ακριβή σημασίαν αυτών.»⁴⁸

Στη συνέχεια ο Κοραής φέρνει παραδείγματα κακών χρήσεων της γλώσσας, ομωνυμιών και παρετυμολογιών που προκαλούν σύγχυση, ένα από τα οποία δανείζεται από το τρίτο μέρος του δοκιμίου του Michaelis, τρίτο κεφάλαιο, όπου πραγματεύεται τα διαφορούμενα («L'Équivoque»). Η λέξη θαύμα της θρησκείας, που δηλώνει «ενέργειαν άμεσον της θείας δυνάμεως, εναντίαν εις τους νόμους της φύσεως», δεν πρέπει να συγχέεται με τα θαύματα της φύσης ή της τέχνης:

«Πώς είναι δυνατόν να έχη σταθεράν βίου διαγωγήν όστις ονομάζει και νομίζει θαύματα όλα τα απροσδόκητα, ήγουν όλα, όσων δεν γνωρίζει ή δεν βλέπει την αιτίαν· επειδή ο τυχών πλάνος, κακομεταχειριζόμενος τα δώρα των τεχνών ή των επιστημών, εμπορεί με το τυχόν πείραμα της Φυσικής, ή της Χημικής, ή με των χειρών την εύστροφον και ταχείαν κίνησιν, να τον κάμη όργανον μεγάλων κακιών; Τοιαύτη σύγχυσις έγινεν και εις τας λέξεις Άγιος, Αγιότης, Αγιοσύνη.»

Εδώ και το σχετικό παράθεμα του Michaelis:

«Cette espèce d'homonymie, qui réunit sous la même dénomination le genre et l'espèce, est dangereuse. Tel est le cas d'un mot allemand qui

---

γλώσσα. Η θεωρία», ό.π., σ. 22, 26. Εφόσον αποδεικνύταν λανθασμένη η δική του θεωρία, προτιμότερη ήταν η πατροπαράδοτη ομιλούμενη γλώσσα: «φρονιμωτέραν άλλην συμβουλήν εις το έθνος να δώση τις δεν έχει παρά την συμβουλήν του χυδαϊσμού, ήγουν “να γράφη καθώς μιλεί, και να μη γυρεύη να σιάση την γλώσσαν οπού έλαβεν από τους γονιούς του” επειδή αυτή είναι καν γλώσσα του περισσοτέρου μέρους του έθνους»· πβ. Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, «“Μέση οδός” και Διονύσιος Αλικαρνασσεύς», ό.π., σ. 240-241.

48. «Πλουτάρχου Προλεγόμενα», σ. 504.

désigne également les merveilles et les miracles. Nous appelons, *Wunder* tous les grands événements inattendus qui nous étonnent; et l'usage se trouve ici d'accord avec l'étymologie: mais ce nom est plus particulièrement affecté aux effets immédiats de la toute-puissance; Il désigne les miracles κατ' ἐξοχήν. *De l'Infl. Des Opin. Sur le Lang., et du Lang. sur les Opin.*, pag. 96.»⁴⁹

Όλα αυτά αποδεικνύουν για τον Κοραή την ανάγκη της «ερέυνης των λέξεων»⁵⁰ κατά το παράδειγμα του Αριστοτέλη που ασχολείται με τις ετυμολογίες «με σκοπόν να ανακαλύψη την αληθή των πραγμάτων έννοιαν». Οι λέξεις πλάσθηκαν «όχι από σοφίαν, αλλ' απ' αυτήν των πραγμάτων την φύσιν», ενώ «ο πολύς χρόνος και τα πάθη των ανθρώπων» αποτυπώθηκαν στη σημασία τους, τονίζει ο Κοραής, παραπέμποντας στο πρώτο μέρος του δοκιμίου του Michaelis, ο οποίος εξαίρει τη φυσική λειτουργία της γλώσσας που αποτυπώνει το πνεύμα του έθνους:⁵¹

«Cela n'est point surprenant. Les langues sont l'ammes de la sagesse et du génie des nations, où chacun a mis du sien. Ceci ne s'entend pas seulement des savans, qui au contraire ont souvent un génie borné, que plus souvent encore le préjugé empêche de voir, et qui après tout font à peine le centième partie du genre humain. Le simple homme d'esprit y fournit peut-être davantage, et l'homme sans lettres y a souvent d'autant plus de part que ses pensées sont pour ainsi dire plus voisines de la nature. *De l'Infl. Des Opin. Sur le Lang., et du Lang. sur les Opin.*, pag. 96.»⁵²

Το επόμενο παράδειγμα εικονογραφεί τις προηγούμενες σχέψεις: «Τι είναι το Δίκαιον, του οποίου η λέξις σώζεται ακόμη εις όλων τα στόματα, αν και το πράγμα ευρίσκεται εις πολλά ολίγας ψυχάς». Ο Αριστοτέλης το ετυμολογεί από το επίρρημα δίχα που σημαίνει δύο μέρη ίσα, δηλαδή

49. Ο.π., σ. 506.

50. Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Η έρευνα ως επιστημονικός όρος στον Αδαμάντιο Κοραή», *Ο Ερασιστής* 22 (1999), 136-157.

51. Ο όρος ήταν κοινός στους Γάλλους φιλοσόφους του β' μισού του 18ου αιώνα (Condillac, Diderot κ.ά.), από τους οποίους τον δανείζεται ο Michaelis· βλ. Gerda Hassler, «La discussion sur l'universalité de la langue française et la comparaison des langues: une rupture épistémologique», *Changements politiques et statut des langues. Histoire et épistémologie (1780-1945)*, επιμ. Marie-Christine Kok Escalle – Francine Melka, Άμστερνταμ, σ. 15-39. Για τη χρήση παρεμφερών φράσεων από τον Κοραή, βλ. Vincenzo Rotolo, «Η γλωσσική θεωρία του Κοραή...», ό.π., σ. 49.

52. «Πλουτάρχου Προλεγόμενα», σ. 509.

«Το άδικον, άνισον ον, ισάζειν πειράται ο δικαστής»· και συνεχίζει ο Κοραής να εξηγεί την έννοια του δικαίου βρίσκοντας ευκαιρία να εκθέσει τις κοινωνικές του απόψεις κατά την προσφιλή του συνήθεια:

«Μόνη αύτη η ετυμολογία είναι αρκετή να εξηγήση την φύσιν του Δικαίου, μόνη να διδάξη, ότι χωρίς δικαιοσύνην, ούτ' ανθρώπου προς άνθρωπον φιλία, ούτε πολλών ανθρώπων ομόνοια και σύμπνευσις εις μίαν πολιτικήν κοινωνίαν να σταθή είναι δυνατόν· επειδή όστις στερείται το ανήκον εις αυτόν ίσον μέρος της απολαύσεως των καλών, είναι φυσικά εχθρός του κρατούντος άνόμως περισσότερον από το ίσον.»⁵³

Προχωρώντας στη σημερινή γλώσσα, ο Κοραής βρίσκει την αντίστοιχη της δικαιοσύνης λέξη που είναι ο «Ισασμός, ήγουν συμφωνία, σύμβασις, από το Ισάζω, το οποίον παράγεται από το Ίσος». Αποδύεται σε μια έρευνα της γλώσσας που «δεν είναι Λεξιθηρία, αλλ' αληθινή των πραγμάτων θήρα, επιτηδεία και την γλώσσαν να διορθώση, και τας ιδέας του έθνους να συμφωνήση με τας οποίας προφέρει καθημέραν λέξεις».⁵⁴ Η έρευνα αυτή είναι αναγκαίο να αποτελέσει ουσιώδες συστατικό της εκπαιδευτικής διαδικασίας:

«Δεν εμπορώ αξίως να παραστήσω πόσην εις το γένος οι λόγιοι του γένους παιδευταί δύνανται να προξενήσωσιν ωφέλειαν, εάν με την μεθοδικήν της παιδείας παράδοσιν ευτυχήσωσι να υπολαμβάνωνται από τους παιδευτούς, και διά την σοφίαν θαυμαστοί, και διά την αρετήν αυτών σεβάσμιοι.»⁵⁵

Τα παραθέματα από τον Michaelis μοιάζει να έρχονται να επιβεβαιώσουν τις απόψεις του Κοραή για τη γλώσσα, εφόσον πρωτοδιάβασε το βιβλίο του το 1812, όποτε το αναφέρει πρώτη φορά και παραπέμπει σε αυτό. Ενδέχεται, όμως, να το είχε διαβάσει πριν από μερικά χρόνια και να χρησιμοποιούσε τις ιδέες του στα γραπτά του χωρίς να τον μνημονεύει. Από την άλλη πλευρά, ορισμένες από τις ιδέες του Michaelis μοιράζονταν

53. Ο.π., σ. 510. Για τον νόμο και την ισότητα στον Κοραή, βλ. Παναγιώτης Χρ. Νούτσος, «Από τη "φυσική" ζωή στην "πολιτική κοινωνία"...», ό.π., σ. 211-212.

54. Η επιλογή παραδειγμάτων από την ιδεολογία του Διαφωτισμού, προσφιλής μέθοδος του Κοραή ακόμη και όταν επρόκειτο για εγχειρίδιο γραμματικής, «μεταμόρφωνε το άχαρο ανάγνωσμα σε εγκόλπιο φιλελευθερισμού και δημοκρατικής κατήχησης» επισημαίνει ο Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Πρώιμα σχεδιάσματα του Κοραή για μια "Γραμματική της Γραικικής"», ό.π., σ. 78.

55. «Πλουτάρχου Προλεγόμενα», σ. 512.

και άλλοι Ευρωπαίοι αλλά και Έλληνες λόγιοι: πρόκειται για μεγάλους κοινούς τόπους του Διαφωτισμού, τους οποίους ο Κοραής ερμηνεύει ανάλογα με τις προτιμήσεις και τους στόχους του, εντάσσοντάς τους στο προσωπικό του σύστημα ιδεών. Επομένως, η αναφορά στους διανοητές δεν σημαίνει πλήρη ταυτότητα ιδεών.⁵⁶

Ο αγαπητός στον Κοραή «Κονδορκέτιος» (Condorcet), ριζικά αντίθετος με τον ελιτισμό, διεκδικούσε την απόλυτη ισότητα και οραματιζόταν μια καθολική γλώσσα, κοινή σε όλο το ανθρώπινο γένος, και τη γαλλική πολιτισμική ηγεμονία ως εγγύηση δημοκρατίας. Πίστευε ότι δεν πρέπει να υπάρχουν γλωσσικές διαφορές, επομένως, ήταν, όπως ο αββάς Grégoire, του οποίου ο Κοραής ήταν θαυμαστής,⁵⁷ υπέρ της εξάλειψης των διαλέκτων και της εκπαίδευσης του λαού πριμοδοτώντας τον κοινωνικό και πολιτικό ρόλο της γλώσσας. Εκείνο που τον διαφοροποιεί από τον Michaelis είναι η παραγνώριση της γλωσσικής πραγματικότητας και η αναζήτηση του γλωσσικού ιδεώδους σε μια αχρονική αφαίρεση.⁵⁸

Το ζήτημα της γλώσσας είχε απασχολήσει και τους Ιδεολόγους με τους οποίους σχετιζόταν ο Κοραής. Ιδιαίτερα ανάμεσα στα 1796-1810 συναναστράφηκε με τους περισσότερους από τους εκπροσώπους του κινήματος, όπως οι Volney, Garat, Destutt de Tracy, Clavier, Thurot, Cabanis.⁵⁹ Στον κατάλογο των μελών της Εταιρείας των Ανθρωποτη-

56. Παναγιώτης Κονδύλης, «Ο Κοραής και η φιλοσοφία του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού», ό.π., σ. 201, 241. Για τον εκλεκτισμό του Κοραή και άλλων Ελλήνων λογίων του Διαφωτισμού, βλ. Vincenzo Rotolo, «Η γλωσσική θεωρία του Κοραή...», ό.π., σ. 53-54 και Ρωζάνη Δ. Αργυροπούλου, «Γλωσσολογικά του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Αφιέρωμα στον Ενώγγελο Παπανούτσο*, τ. Α', Αθήνα 1980, σ. 399-412.

57. Το 1791 χαρακτηρίζεται από τον Κοραή ως «θεοσεβής», «φρόνιμος» και «φίλος της ειρήνης» που συστήνει τον συνταγματικό όρκο των ιερέων. Αργότερα ο Grégoire θα δείξει φιλελληνικά αισθήματα και θα αλληλογραφήσει με τον Έλληνα σοφό το 1822 με αφορμή την καταστροφή της Χίου. Ο θάνατος του σεβάσμιου επισκόπου το 1831 άφησε τον γέροντα Κοραή «ορφανόν και παντέρημον» βλ. Roger Millieux, «Correspondance inédite Corais – Grégoire», *Ελληνογαλλικά. Αφιέρωμα στον Roger Millieux. Mélanges offerts à Roger Millieux*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1990, σ. 779-795. Βλ. επίσης Michael Jeffreys, «Adamantios Korais: Language and Revolution», *Culture and Nationalism in Nineteenth-century Eastern Europe*, επιμ. Roland Sussex – J. C. Eade, ΗΠΑ 1985, σ. 42-55.

58. Daniel Droixte, *La Linguistique...*, ό.π., σ. 362-366, 376.

59. Φίλιππος Ηλιού, «Στην τροχιά των Ιδεολόγων. Κοραής – Daunou – Φουρναράκης», *Χιακά Χρονικά Γ* (1978), 36-68.

ρητών στην οποία συμμετείχε τουλάχιστον από το 1803 αναγράφονται ονόματα γλωσσολόγων, όπως ο Destutt de Tracy και ο Volney.⁶⁰ Πολλά στοιχεία της σκέψης των Ιδεολόγων εντοπίζονται στο έργο του Κοραή.⁶¹

Οι Ιδεολόγοι, στη γραμμή των φιλοσόφων του Διαφωτισμού, πίστευαν στη στενή σχέση της γλώσσας με την κοινωνία ως οργάνου όχι μόνο σκέψης αλλά και επικοινωνίας και παιδείας. Στο ερώτημα αν μπορούμε να επιβάλλουμε μια καλύτερη γλώσσα σε μια κοινωνία έδωσαν διαφορετικές απαντήσεις. Όσοι αναφέρονταν σε συμβολισμούς των θετικών επιστημών πρότειναν αλλαγή και βελτίωση της γαλλικής, ενώ όσοι έμεναν πιστοί στις ανθρωπιστικές και ιστορικές σπουδές ήταν συντηρητικότεροι.⁶² Ο Κοραής ως ιατροφιλόσοφος και κλασικός φιλόλογος προσπαθεί

60. Αικ. Κουμαριανού, «Ο Κοραής και η “Société des Observateurs de l’Homme”», *Διήμερο Κοραή*, ό.π., σ. 113-142 (= *Ανθρωποι και ιδέες. Κείμενα για τον διαφωτισμό και τον ελληνικό κόσμο: 18ος-20ός αιώνας*, Αθήνα, Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη, 2013, σ. 49-76).

61. Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, «Η σκέψη των Ιδεολόγων στο έργο του Αδαμάντιου Κοραή», *Πρακτικά Συνεδρίου Κοραής και Χίος*, ό.π., τ. Β', Αθήνα 1985, σ. 31-45 (= *Νεοελληνικός ηθικός και πολιτικός στοχασμός. Από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό, Θεσσαλονίκη, Βάνιας*, 2013, σ. 123-142).

62. Οι κανονιστικές απόψεις συναντούσαν σε κάθε περίπτωση το πρόβλημα της χρήσης και των σύνθετων σχέσεων της συλλογικότητας με τη γλώσσα. Οι Ιδεολόγοι ήταν ταυτόχρονα κληρονόμοι του Διαφωτισμού και νομοθέτες. Από τον Condillac δανείστηκαν την ιδέα ότι η φύση του ανθρώπου βασίζεται στην αποτελεσματικότητα των σημείων, καθώς και το ότι οι γλώσσες προοδεύουν και είναι δεκτικές βελτιώσεων, ενώ η πολιτική συγκυρία ενθάρρυνε τις αλλαγές. Η Γαλλική Επανάσταση επιδίωκε την ενότητα, την επικοινωνία και τον καθορισμό των εννοιών κάθε επιστήμης με μαθηματική ακρίβεια. Η κοινωνία ήταν δυνατό να μεταβληθεί από τη γλώσσα, όπως η γλώσσα είχε μεταβληθεί από την κοινωνία. Σε αντίθεση με τον Leibniz, οι Ιδεολόγοι ήταν αρνητικοί στο σχέδιο μιας τεχνητής γλώσσας που θα βάραινε το ρήγμα ανάμεσα στον λαό και στους σοφούς. Εφόσον η τέλεια γλώσσα είναι ανέφικτη, εκείνο που πρέπει να γίνει είναι να μεταρρυθμιστεί η υπάρχουσα σε τρεις τομείς: λεξιλόγιο, σύνταξη και ορθογραφία. Ο Destutt de Tracy ονειρευόταν καθαρά γαλλικά που δεν θα είχαν ανέφελα γένη για τα πράγματα, άοριστο ή υποτακτική: ό,τι αποτελεί την ατομικότητα μιας γλώσσας και είναι δύσκολα μεταφράσιμο θεωρείται αλλοίωση της διαφάνειας του λόγου. Αντιθέτως ο Volney και ο Thurot ασχολήθηκαν με την ιστορία και την ανθρωπολογία της γλώσσας, καθώς και με τη συλλογή γλωσσικού υλικού. Εντέλει, οι Ιδεολόγοι ήταν ανανεωτές από την άποψη της κοινωνιογλωσσολογίας και του συγκριτισμού, αλλά δεν κατάφεραν να δημιουργήσουν μια επαναστατική γλώσσα: βλ. Sonia Branca, «Changer la langue», *Histoire, Epistémologie, Langage* 4/1 (1982), *Les Idéologues et les sciences du langage*, επιμ. Claude Désirat, Tristan

να θεραπεύσει την πάσχουσα γλωσσική πραγματικότητα προβαίνοντας στην καταγραφή και την καλλιέργειά της με γνώμονα τον ορθό λόγο και πρότυπο το ένδοξο κλασικό και δημοκρατικό παρελθόν. Στο επίμαχο ζήτημα της κοινής χρήσης, μολονότι δεν παραβλέπει το γεγονός ότι «ουδεμία σχεδόν λέξις είναι καθ' εαυτήν καλή ή κακή, σεμνή ή άσεμνος: την κάμνει να φαίνεται το εν ή το άλλο, ο τρόπος, ο τόπος, ο καιρός»,⁶³ διαφοροποιείται από τον Καταρτζή που υποστήριξε την ομιλούμενη γλώσσα της Κωνσταντινούπολης και τη χρήση της ως «νομοθέτριας» των γλωσσών, σύμφωνα με το πνεύμα του εγκυκλοπαιδισμού,⁶⁴ καθώς και από τους επιγόνους του φαναριώτικου δημοτικισμού, όπως ο Νερουλός που διακωμώδησε την κοραϊκή διόρθωση στα *Κορακιστικά* του.⁶⁵ Διαφοροποιείται και από εκείνους που προτείνουν ριζικότερη αλλαγή της γλώσσας, όπως ο Φιλιππίδης, που μεταφράζοντας τον Condillac οραματίζεται μια τεχνητή καθολική («μεθοδική» και «φιλοσοφική») γλώσσα συνδυάζοντας τη γλωσσική μεταρρύθμιση με τις επιστήμες,⁶⁶ αλλά και από τους δημοτικιστές που επιχειρούν μια ριζοσπαστική αλλαγή της ιστορικής ορθογραφίας.⁶⁷

Hordé, σ. 59-66· Claude Désirat, «Le programme des idéologues», *Histoire des idées linguistiques, III: L'hégémonie du comparatisme*, επιμ. Sylvan Auroux, Λιέγη, Mardaga, 1997, σ. 263-277· Charles Porset, «Les Idéologues: Une révolution dans la linguistique?», *Les Idéologues...*, ό.π., σ. 7-16.

63. Απόστολος Β. Δασκαλάκης, *Κοραϊς και Κοδοικάς: η μεγάλη φιλολογική διαμάχη των Ελλήνων, 1815-1821. Εν παραρτήματι τα κείμενα της διαμάχης*, Αθήνα 1966, σ. 197-198.

64. Κ. Θ. Δημαράς, «Η γλωσσική θεωρία του Καταρτζή», *Αθηνά* 50 (1940), 197-234.

65. *Κορακιστικά ή διόρθωσις της Ρωμαϊκής γλώσσας. Κωμωδία εις τρεις πράξαις διαιρεμένη, Υπό του Λογίου και Ευγενούς Κ. Ιακώβου Ρίζου. Μεγάλου Ποστελνίκου. Εν τω εις Μαχμουτπασάχανι Ελληνικό Τυπογραφείω. Εν έτει 1813*. Βλ. Θεόδωρος Γραμματάς, «Γλωσσική και ιδεολογική αντιπαράθεση κοραϊσμού και φαναριωτισμού μέσα από τα “Κορακιστικά” του Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού», *Πρακτικά Συνεδρίου «Κοραϊς και Χίος»*, ό.π., σ. 131-146.

66. Νάσια Γιακωβάκη, «Ο Δανιήλ Φιλιππίδης και η Λογική του Κοντριγάκ. Μια “λογική” για τη γλώσσα», *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο, 15ος-19ος αιώνας, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Δελφοί, 16-20 Μαΐου 2001, Αθήνα, Κότινος, 2004*, σ. 415-448.

67. Βηλαράς, Ψαλίδας, Χριστόπουλος κ.ά., *Η δημοτικιστική αντίθεση στην κοραϊκή «μέση οδό», εισαγωγή – επιμέλεια Εμμ. Ν. Μοσχονάς, Αθήνα, Οδυσσέας, 1981*.

Ο Κ. Θ. Δημαράς παρατηρεί ότι η γλωσσική θεωρία του Κοραή δεν είναι κάτι στατικό: «η γραμμή την οποία διαγράφει η θεωρία του καταλήγει σε ολοένα σαφέστερη ροπή προς την ζωντανή λαλιά», ενώ «το δημοκρατικό ιδανικό αποτελεί την χρυσή κλωστή που διέπει όλη του τη ζωή». ⁶⁸ Εκείνο που τον ενδιέφερε ήταν η βελτίωση της γλώσσας και του ήθους των Ελλήνων, η προετοιμασία τους για να γίνουν καλοί πολίτες σε ένα ελεύθερο δημοκρατικό κράτος. ⁶⁹ Από την άποψη αυτή κυριότεροι ιδεολογικοί αντίπαλοί του ήταν οι οπαδοί της γλώσσας της συντηρητικής φαναριώτικης ελίτ και του Πατριαρχείου που εκπροσωπούσαν το status quo, ιδίως ο Παναγιώτης Κοδρικιάς με τον οποίο θα εμπλακεί σε οξύτατη διαμάχη, ⁷⁰ και λιγότερο οι υποστηρικτές του δημοτικισμού. ⁷¹ Ο Michaelis έδινε απαντήσεις στους προβληματισμούς του Κοραή για το ζήτημα της δημοκρατίας της γλώσσας, η οποία θα πάρει συγκεκριμένη μορφή στη σκέψη του αναφορικά τόσο με τα γλωσσικά όσο και με τα πολιτικά πράγματα. Η «μέση οδός» του, ανάμεσα στην ελίτ και στον όγλο, αποτελεί την έκφραση της μεσαίας τάξης στην οποία απευθύνεται το 1821: «Ω μέση τάξις των πολιτών, ω φρόνιμοι και χρηστοί πολίται, χαίρετε! Σεις είσθε της πατρίδος και της πολιτείας οι ακλόνητοι στύλοι, ενόσω ευχαριστείσθε εις την κατάστασίν σας και δεν λειποτακτήσετε την

68. Κ. Θ. Δημαράς, «Ο Κοραής και η γλώσσα. Η θεωρία», ό.π., σ. 20, 25.

69. Vincenzo Rotolo, «Η γλωσσική θεωρία του Κοραή...», ό.π., σ. 51· Peter Mackridge, «Adamantios Korais as language reformer», *Language and National Identity in Greece 1766-1976*, Οξφόρδη 2009, σ. 102-125 (:103) (ελλ. μτφρ. *Γλώσσα και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα 1766-1976*, Αθήνα 2013, σ. 141).

70. Αλεξάνδρα Σφοίνη, «Φωτισμένες αυθεντίες σε γραφειοκρατικά περιβάλλοντα: ο Παναγιώτης Κοδρικιάς και η γλώσσα των ευγενών», *Τα Ιστορικά* 59 (2013), 325-362.

71. Στην πολεμική κατά της «μέσης οδού» δεν αναφέρεται το όνομα του Κοραή, ενώ υπάρχουν και επαινετικά σχόλια στο πρόσωπό του από τους δημοτικιστές με εξαίρεση τον Ψαλίδα, που από το 1815 επιδίδεται σε προσωπική επίθεση: βλ. Βηλαράς, Ψαλίδας, Χριστόπουλος κ.ά., ό.π., σ. οζ'-οη'. Ο Ανώνυμος της *Ελληνικής Νομαρχίας* (έκδ. Γ. Βαλέτα, Αθήνα 1982, σ. 182) προτρέπει τους ομογενείς να ακούσουν «τας συμβουλάς του νέου Ιπποκράτους, του εναρέτου φιλοσόφου Έλληνο». Από την πλευρά του ο Κοραής θεωρεί ότι «το σύστημα των οχλοκρατικών είναι απλούστατον, επειδή εις ένα μόνον σκοπόν αποβλέπει, ως και εις τας κακάς πολιτείας, την υπέρσυχσιν του όγλου. Το ολιγαρχικόν εξεναντίας είναι πολυκεφάλος ύδρα»: βλ. Αδαμάντιος Κοραής, *Αλληλογραφία*, ό.π., τ. Γ', σ. 129.

μεσαιάν τάξιν».⁷² Και για τον Κοραή δημοκρατία δεν σημαίνει οχλοκρατία, ενώ θεωρεί φυσικούς αποδέκτες του πνευματικού του έργου όσους έχουν έφεση στην ανάγνωση και στον φωτισμό, όπως τονίζει στην επιστολή προς τον Αλέξανδρο Βασιλείου το 1804:

«Όταν λέγω, ότι από την γλώσσαν μετέχει το έθνος όλον με δημοκρατικήν ισότητα, δεν νοώ ότι πρέπει ν' αφήσωμεν την μόρφωσιν και δημιουργίαν αυτής εις την οχλοκρατικήν φαντασίαν των χυδαίων. Ο όγλος είναι πανταχού όγλος (...) Έπειτα διά ποιους αμαθείς γράφομεν; όχι βέβαια διά τον χυδαίον όγλον, οι οποιοί ουδ' αν ήμεθα εις τον κόσμον έχουν είδησιν· αλλά διά τους όσοι τουλάχιστον εξεύρουν να αναγινώσκωσι, κ' έχουν οπωσδήποτε επιθυμίαν να φωτισθώσιν.»⁷³

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΟΙΝΗ

72. *Αριστοτέλους Πολιτικών σωζόμενα*, Παρίσι 1821, σ. ρλη'. Πβ. Vincenzo Rotolo, «Η γλωσσική θεωρία του Κοραή...», ό.π., σ. 47.

73. «Τα εις την έκδοσιν (1804) των *Αιθιοπικών* του Ηλιοδώρου Προλεγόμενα. Επιστολή προς Αλέξανδρον Βασιλείου», *Αδαμαντίου Κοραή Προλεγόμενα*, ό.π., σ. 50-51. Και αυτή η φράση θυμίζει τον φιλόσοφο του Du Marsais (βλ. εδώ σημ. 40), ο οποίος, ωστόσο, σε άλλο σημείο εκφράζεται με την καθολικότητα του Διαφωτισμού υπέρ της εκπαίδευσης όλου του ανθρώπινου γένους («genre humain», «tous les habitans de la terre», «la grande société», «toute la race humaine»): βλ. Daniel Droixte, «Langage et société dans la grammaire philosophique de Du Marsais à Michaelis...», ό.π., σ. 124.

Résumé

CORAY ET MICHAELIS:
LA DÉMOCRATIE DE LA LANGUE

L'article présente tout d'abord l'ouvrage de l'érudit allemand Johann David Michaelis *Beantwortung der Frage der von dem Einfluss Meinungen eines Volkes en Seine Sprache, und der Sprache in die Meinungen* (Berlin 1760), qui puise ses idées dans les théories des philosophes traitant la question de la genèse et de l'évolution de la langue (Wolf, Leibniz et Condillac). Ensuite, est exposée sa réception par Coray, telle qu'elle apparaît dans le Prologue de la quatrième partie de l'édition de Plutarque (1812), où sont insérés en notes neuf extraits de la traduction française de l'essai de Michaelis, dont le titre est indiqué mais pas le nom de l'auteur. Coray emprunte à Michaelis l'idée centrale que les érudits ne peuvent être haussés au rang de législateurs de la langue que par la décision de la nation toute entière, parce que la langue est un «État démocratique». Enfin, on examine les idées sur la langue de Coray par rapport à celles des Idéologues et des autres savants grecs, ainsi que le concept de la «voie du milieu» qu'il défendait.

ALEXANDRA SFOINI